

УДК 316.4.051

Науково-теоретичний альманах «Грані»
Scientific-theoretical almanac «Grani»«Grani». 2016. 138(10), 53-57.
doi:10.15421/1716121
www.grani.org.ua**Хронотоп у соціологічному вимірі: попередній аналіз**Н.С. Скок¹

Встановлено, що соціальний простір і соціальний час у сучасній соціологічній науковій думці переважно виступають як поняття, які не мають взаємної залежності та не об'єднані єдиною концепцією. Виявлено можливість їх інтегрування для виміру соціального часу і простору за допомогою поняття «хронотоп».

Розглянуто поняття «хронотоп» та попередньо проаналізовано його генезу у соціологічному вимірі. Визначена необхідність аналізу соціальних процесів, явищ, подій у соціології з позицій їх хронотопічності. Виявлено, що адекватне розуміння сучасності неможливе без аналізу соціального часу та соціального простору. З'ясовано, що у хронотопі має місце злиття просторових і часових характеристик в осмисленому і конкретному цілому, а також чергування суб'єктивного – об'єктивного, що забезпечує зв'язок зовнішнього та внутрішнього.

Встановлено, що кардинальна зміна уявлень про простір і час, зокрема розуміння невіддільності часового і просторового визначень, у соціологічному вимірі можуть надати іншого соціального сенсу реальності у цілому або її конкретній складовій, що потребує опису.

Ключові слова: соціальний час, соціальний простір, соціальний хронотоп, сфера сенсу соціальної реальності, хронотопічність

Chronotope in the sociological dimension: a preliminary analysisN.S. Skok²

The necessity of the introduction of the «time-space» concept's sociological context («chronotope» by M. Bakhtin) has been grounded. Theoretical and methodological basis of the study are some chronotope ideas, which had been described in the papers of M. Bakhtin, E. Giddens, who are the representatives of phenomenological sociology, etc. In these papers, time and space are understood as a fundamental interrelated forms that give sense to human experience and which are consistent. The purpose of the article is to analyze the concept of «time-space» from a sociological point of view, as well as to suggest the possibilities of its use in a sociological context. The main categories are the chronotope social time and social space. It has been shown that the idea of the chronotope reflects the significant importance of temporal and spatial relations. All processes, phenomena and conceptualized events, existing in society and human life, are included not only in the sphere of temporal-spatial existence, but also in the realm of sense. Such senses doesn't have material reality, they have a subjective meaning. In social sciences, chronotope definition is inseparable from space. Due to the indissoluble unity (without merger), temporal and spatial definitions of chronotope has a clear but abstract character.

Chronotope is interpreted as a combination of temporal and spatial characteristics (it is impossible to separate them), which are seen as set of changes from general social to specific ones. The necessity to describe chronotope as the social sense of reality in a whole or some of its specific component in particular, has been proven. The chronotopes of time and space are united not only mechanically, the necessary alternation between subjective – objective ones can be detected. Sometimes space is an objective then it is subjective. This alternation enables the communication of internal and external. Thus, social space and social time in the modern sociology of scientific thought act mainly as concepts that have mutual dependencies and are not united by the single concept. Due to this, the concept of «time-space» («chronotope») can be used in measuring of the social time and space, as well as in finding a common direction and understanding of the socially significant importance of the social reality's description.

Keywords: social time; social space; social «time-space» («chronotope»); the scope of the meaning of social reality

¹ Кандидат соціологічних наук, доцент; Донецький державний університет управління, 87500, Маріуполь, вул. Карпинського, 58

² PhD in sociology, associate professor; Donetsk State University of Management, 58, Karpynskoho Str., Mariupol, 87500

³ Кандидат социологических наук, доцент; Донецкий государственный университет управления, 87500, Мариуполь, ул. Карпинского, 58

E-mail: Nataserg057@gmail.com

Хронотоп в социологическом измерении: предварительный анализ

Н.С. Скок³

Показана необходимость введения в социологический контекст понятия «хронотоп» (М. Бахтин). Теоретико-методологической основой исследования хронотопа являются положения, содержащиеся в трудах М. Бахтина, Э. Гидденса, представителей феноменологической социологии и др., которые рассматривают время и пространство как фундаментальные взаимосвязанные формы, которые дают человеческому опыту смысл и последовательный характер. Целью исследования является анализ понятия «хронотоп» с социологической точки зрения, а также возможности его применения в социологическом контексте. Основными категориями хронотопа выступают социальное время и социальное пространство. Показано, что понятие хронотопа отражает существенную взаимосвязь временных и пространственных отношений. Все существующие в обществе и жизнедеятельности человека процессы, явления, события осмысливаются, то есть включаются не только в сферу временно-пространственного существования, но и в смысловую сферу. Эти смыслы не относятся к материальной реальности, они имеют субъективный смысл. В социальном хронотопе временное определение неотделимо от пространственного. Поскольку неразрывное единство (но без слияния) временных и пространственных определений в хронотопе имеет четкий, но абстрактный характер. Социальная реальность является смысловой. Хронотоп трактуем как сочетание характеристик временных и пространственных (неотделимость временного и пространственного определений), которые проявляются как движение социальных смыслов в осмысленном и конкретном целом. Хронотоп позволяет выявить социальный смысл реальности в целом или ее конкретной составляющей, что требует описания. В хронотопе время и пространство объединяются не механически, в нем можно обнаружить обязательно чередование субъективного – объективного. Если пространство объективно, то время – субъективно. Такое чередование обеспечивает связь внешнего и внутреннего. Таким образом, социальное пространство и социальное время в современной социологической научной мысли преимущественно выступают как понятия, которые не имеют взаимной зависимости и не объединяются единой концепцией. Благодаря понятию «хронотоп» их можно интегрировать для измерения социального времени и пространства, а также найти общее направление и социально-значимый смысл при описании социальной реальности.

Ключевые слова: социальное время, социальное пространство, социальный хронотоп, сфера смысла социальной реальности

Peer-reviewed, approved and placed: 08.10.2016.

Постановка проблеми. Сучасна соціологічна думка постала перед необхідністю введення у соціологічний контекст поняття хронотопу. Кожна епоха, суспільство, етап життя суспільства, людського життя потребує своєї концептуалізації, котра неможлива без трактування соціальних процесів, явищ у їх хронотопічному перебігу. Хронотоп кожного суспільства потребує «свого соціального образу, теоретично чіткого уявлення про себе самого, в якому соціальна ситуація могла би бути адекватно відтворена у всіх фрагментах» [9, с. 36]. Вивчення у контексті хронотопу передбачає розвідки у просторово-часових характеристиках. У роботах соціологів мають місце дослідження переважно соціального простору. Існує думка, що «в єдності суспільного простору-часу гостро збільшилося значення першої складової» [10, с. 57]. Таким чином, соціальний простір у межах соціології «поглинає соціальний час, перетворюючи його на деякий службовий механізм..., призводить до розриву соціального хронотопу на простір і час...» [7, с. 112]. Водночас більшість соціальних аналітиків розглядають час і простір лише як оточення, в якому відбувається діяльність. Тобто, «не беручи до уваги останні роботи географів, можна сміливо стверджувати, що вчені-суспільствознавці зазнали невдачі у спробах уявити і проаналізувати форми організації соціальних систем в часі і просторі» [3, с. 174]. Таким чином, трансформації уявлень про час і простір, що відбуваються у сучасному світі, актуалізують питання адекватного хронотопічного освоєння соціальної реальності.

Аналіз досліджень і публікацій. Основними категоріями хронотопу виступають соціальний час і соціальний простір. Проблематика дослідження часу і простору цікавила значну кількість дослідників соціально-гуманітарного напрямку. У даній роботі ми не будемо давати їх повний опис. Зупинимось лише на близьких до заявленої проблематики. Дослідження соціального часу здійснювалися у роботах К. Абульханової-Славської, А. Бергсона, Е. Гуссерля, М. Гайдеггера, Е. Гідденса, Є. Головахи, Ж. Гурвіча, Е. Дюркгейма, А. Давидова, С. К'еркегора, Т. Лукмана, Дж. Міда, Р. Мертона, Н. Наумової, Ж. Проновоста, Н. Паніної, П. Сорокіна, Ж.-П. Сартра, М. Трубінікова, П. Штомпки, А. Шюца, В. Яковлева, К. Ясперса, В. Ярьської та ін. [12, с. 27-34]. Досліджуючи різні аспекти соціальної структури, функціонування суспільства, просторових феноменів суспільного життя до проблем соціального простору апелювали Дж. Александер, З. Бауман, П. Бурдьє, Е. Гуссерль, Е. Гідденс, Г. Зіммер, І. Кононов, А. Лефевр, А. Петренко-Лисак, П. Сорокін, О. Філіппов, Е. Штрекер та ін.

Взаємовплив часу і простору у дослідженнях соціальної реальності розглядався переважно у роботах феноменологічної спрямованості. Зокрема, дослідження соціально-просторових позицій у повсякденному житті (А. Шюц), просторово-часових характеристик у процесі конструювання соціальної реальності (П. Бергер, Т. Лукман). Розкриваються просторово-часові характеристики у контексті теорії структуризації суспільства (Е. Гідденс), соціальної

структури (Р. Мертон), інтеграції сучасного суспільствознавства (В. Кемеров), глобалізаційних процесів (М. Кастельс) та ін. Однак, у даних джерелах концепція хронотопу не була сформульована.

Теоретико-методологічною основою дослідження хронотопу виступатимуть положення, що містяться у працях М. Бахтіна, Е. Гідденса, представників феноменологічної соціології та ін., які дозволяють розглядати час і простір як фундаментальні взаємозалежні форми, що надають людському досвіду сенсу та послідовного характеру.

Мета дослідження – аналіз поняття «хронотоп» з соціологічної точки зору та можливості його застосування у соціологічному контексті.

Виклад основного матеріалу. Основною категорією дослідження виступатиме соціальний хронотоп, як певний конструкт, що містить авторське розуміння понять соціального часу та простору, які є основними категоріями хронотопу та виступають «методологічними принципами у вивченні будь-яких проблем» [5].

Існують різні напрямки досліджень і трактувань поняття «соціальний час». Соціальний час відрізняється від інших форм прояву часу, оскільки він пов'язаний не просто з фізичним існуванням людини, а насамперед, як зазначає більшість дослідників, із людською діяльністю, що складає зміст соціального часу. На відміну від часу астрономічного, соціальний час має якість, а не тільки кількість, які допомагають виявляти ритми існування, пульсацій суспільств, у яких вони існують. Під соціальним часом розуміють час життєдіяльності людей у суспільстві, що існує у певному соціальному просторі та може бути зафіксований через «зміну або рух одних соціальних явищ за допомогою інших соціальних явищ, ...поєднуючи тривалість, послідовність, співіснування, розміри і результати діяльності, котрі змінюють один одного» [12, с. 35].

Соціальний простір розглядають, по-перше, як порядок соціальних позицій, наприклад статусів, що співіснують таким чином, що заняття однієї позиції виключає заняття іншої [15, с. 50, 118]. По-друге, як характеристику будь-якого простору (зони, території, місця, регіону), оскільки його складові (кордони, об'єкти) мають соціальне походження. І, по-третє, як фізичний простір, оскільки на нього проєктуються принцип розподілу і співвіднесення соціальних позицій [15, с. 262]. Соціальний простір визначається як система соціальних відносин між людьми, що відчувається ними інтуїтивно. Соціальні відносини численні і різноманітні, тому соціальний простір має бути багатовимірним [14, с. 38]. Існує думка, що у соціології дослідники більшою мірою приділяють увагу соціальному простору, одиницею якого соціального простору вважається соціальний статус. Соціальний час «приховано присутній у схемі соціального статусу, але він особливим чином законсервований, оскільки зведений до простого відтворення функцій, повторення позицій. ...За дужками залишаються проблеми розвитку особистості, що впливають на статусну форму, і більш загальні проблеми існування поля соціальності в часі» [7, с. 111]. Часовість не

генерується як автономна діяльність суб'єкта, «людська участь у конструюванні доброго чи злого часу реальна лише в соціальному проєкті, екзистенція і тимчасовість не мають тотальної відмежованості від зовнішнього світу» [11]. Під соціальним простором розуміємо систему соціальної взаємодії (відносин, дій) послідовної та одночасної, об'єднаної порядком розв'язання певної проблеми, яка може бути безпосередньою або опосередкованою (такою, що не підпорядковується фіксованому фізичному простору) на різних рівнях соціальної реальності.

Оскільки для будь-якого часового періоду характерні символи, цінності, правила і орієнтації, яких дотримуються певні спільноти, групи [13, с. 168], індивіди, то формування досвіду у просторі й часі є очевидною необхідністю повсякденного життя людини [3, с. 82]. Саме тому дослідження соціальної реальності та життєдіяльності особистості у ній потребує тлумачення з точки зору соціального хронотопу (єдності просторових і часових характеристик, їх взаємовпливу), а не просто матеріального простору й астрономічного часу.

Одним з перших у науковій літературі почав уживати поняття хронотопу А. Ухтомський, який розумів його як точку існування, в якій перегинаються час і простір... [2]. Він запевняв, що «хронотоп прийшов на зміну старим уявленням про час та простір. У його теорії хронотоп трактувався як поєднання сучасного майбутнього та минулого, тобто як синкретична категорія психологічного часопростору людини» [8, с. 7]. Особливий інтерес для нашої роботи становить поняття «хронотоп», використовуване М. Бахтіним. Його концепція ущільненого, «художньо-зримого» часу й «інтенсифікованого» простору склалася в 30-х роках, але здобула популярність лише в 70-х рр. ХХ ст. [8, с. 7].

М. Бахтін відзначав великі евристичні можливості цього поняття. Введення термінів, запропонованих М.Бахтіним, у соціологічний контекст має дискусійний характер, однак існує думка, що «практично всі поняття Бахтіна несуть в собі соціологічне значення, хоча ступінь і форма їх вираженості може бути різною» [6]. Поняття хронотопу, на думку М. Бахтіна, відображає «суттєві зв'язки часових і просторових відносин. ...Цей термін застосовується у математичному природознавстві та був введений і обґрунтований на ґрунті теорії відносності (Ейнштейна). ... Нам важливий вираз у ньому нерозривності простору і часу ...» [1, с. 9].

Соціальне життя відбувається і створюється за рахунок перетину присутності та відсутності у «поступовому витіканні» часу і «непомітному зникненні» простору [3, с. 202]. Водночас усі існуючі у суспільстві та життєдіяльності людини процеси, явища, події певним чином осмислюються, тобто включаються не тільки в сферу часово-просторового існування, а й у смислову сферу. Якби не були ці смисли, щоб увійти в досвід (притому соціальний) індивіда, вони мають прийняти будь-який часово-просторовий вираз, тобто прийняти знакову форму [1, с. 192-193]. Ці смисли не належать матеріальній реальності

ті, вони мають суб'єктивний зміст, тому «їх рух не можна простежити в земній атмосфері або виміряти хронометром. Його потрібно фіксувати ідеальними, а не матеріальними інструментами. Такими інструментами служать поняття соціальний простір і соціальний час» [14, с. 38]. Будь-яке входження у сферу смислів, за визначенням М. Бахтіна, «відбувається тільки через брами хронотопів» [1, с. 193]. У хронотопі має місце злиття просторових і часових прикмет в осмисленому і конкретному цілому [1, с. 10]. У хронотопі зустрічі М. Бахтіна, «часове визначення («в один і той же час») невіддільне від просторового визначення («в одному і тому ж місці»). І в негативному мотиві – «не зустрілися», «розійшлися» – зберігається хронотопічність» [1, с. 23]. У соціальному хронотопі, на нашу думку, так само часове визначення невіддільне від просторового. Оскільки нерозривна єдність (однак без злиття) часових та просторових визначень у хронотопі має елементарно чіткий, формальний, майже математичний характер. Але, звичайно, характер цей абстрактний [1, с. 23]. Соціальна реальність побудована із тих смислів, що конституують соціальні актори у своїх взаємодіях, тобто є реальністю смисловою (А. Шюц). Під хронотопом у соціологічному контексті будемо розуміти поєднання характеристик часових і просторових (невіддільність часового і просторового визначень, за М. Бахтіним) через рух соціальних змістів у осмисленому і конкретному цілому. Хронотоп дозволить виявити соціальний сенс реальності у цілому або її конкретної складової, що потребує опису. «У хронотопі час і простір поєднуються не механічно. <...> У хронотопі обов'язкове чергування суб'єктивного – об'єктивного. Якщо простір об'єктивний, то час – суб'єктивний. Таке чергування забезпечує зв'язок зовнішнього та внутрішнього (власного) світів» [4, с. 23]. Хронотопічність виявляється на всіх рівнях організації життя суспільства як на рівні структур, так і на рівні особистості (можна виділити хронотоп

макро- та мікросоціальний) та виступає підґрунтям смислового простору. Наприклад, говорячи про хронотоп особистості, можна виділити певну кількість його складових. Зокрема, у понятті «життєвий шлях» маємо злиття об'єктивних просторових характеристик та суб'єктивного перебігу часу у них; у понятті «просування кар'єрними сходами» бачимо поєднання суб'єктивних просторових характеристик (рух у просторі соціальної ієрархії конкретного напрямку) та об'єктивних часових подій (конкретні дії, що необхідно виконати, та події, котрі потім відбуваються) і т.д.

Висновки. Зважаючи на вищевикладене, можна зазначити, що виявлено можливість соціологічної інтерпретації поняття «хронотоп». Адекватне розуміння сучасності неможливе без аналізу соціального часу як часу існування, функціонування й зміни спільнот та соціального простору як системи соціальної взаємодії (відносин, дій) послідовної та одночасної як безпосередньої, так і опосередкованої на різних рівнях соціальної реальності. Соціальний простір і соціальний час у сучасній соціологічній науковій думці переважно виступають як поняття, які не мають взаємної залежності та не об'єднані єдиною концепцією. Поняття «хронотоп» допоможе їх інтегрувати для виміру соціального часу і простору, а також завдати загального спрямування та віднайти соціально-значущий сенс при описі соціальної реальності. Як різні хронотопи можуть сприйматися системи суспільства, також хронотоп може бути осмислений на особистісному рівні, поєднуючи відмінні реальності соціального часу та структуруючи соціальний простір. Найближчі перспективи подальших досліджень хронотопу у соціологічному вимірі бачимо у теоретичному осмисленні макро- та мікросоціального хронотопів. Також вважаємо за необхідне акцентувати увагу на побудованні типології та ієрархії хронотопів, що дозволить подати більш конкретні уявлення про їх зміст.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Бахтин М. М. *Формы времени и хронотопа в романе* / М. М. Бахтин // *Эпос и роман*. – СПб.: Азбука, 2000. – С. 9-193.
2. Бачинин В.А. *Духовное измерение времени и пространства* / В.А. Бачинин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://analitika.ru/2013/10/24/duhovnoe-izmerenie-vremeni-i-prostranstva-v-iskusstve/>
3. Гидденс Э. *Устроение общества: Очерк теории структуризации* / Э. Гидденс. – [2-е изд.]. – М.: Академический Проект, 2005. – 528 с.
4. Зинченко П. *Ценности в структуре сознания* / П. Зинченко // *Вопросы философии*. – 30.08.2011 // Электронная публикация: Центр гуманитарных технологий. – 02.03.2012. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/6612>.
5. *Интервью с профессором В. Н. Ярской* [Электронный ресурс] // *Журнал социологии и социальной антропологии*. – 2005. – Т. VIII. – № 1. – С. 10-23. – Режим доступа: http://eecsocman.hse.ru/data/571/015/1220/002-Intervyu_s_Yarskoj.pdf (дата обращения 03.02.2015).
6. Каримова З.З. *К вопросу о социологической интерпретации М.М. Бахтина* [Электронный ресурс] / З.З. Каримова // *Диалог. Карнавал. Хронотоп*. – 1999. – № 4. – Режим доступа: <http://nevmenandr.net/dkx/?y=1999&n=4&abs=KARIMOVA> (дата обращения: 13.10.2014).
7. Кемеров В.Е. *Социальный хонотроп как проблема интеграции современного обществознания* [Электронный ресурс] / В.Е. Кемеров // *Научный ежегодник Института философии и права УрО РАН*. – 2007. – Вып. 7. – С. 109-114. – Режим доступа: <http://www.ifp.uran.ru/files/publ/eshegodnik/2007/7.pdf>.
8. Кіскін О. М. *Урбаністичний хронотоп у постмодерністському романі* : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.01.06 / Олексій Миколайович Кіскін. – К., 2006. – 20 с.
9. Козловский В. В. *Утраты и обретения социологии* / В. В. Козловский // *Журнал социологии и социальной антропологии*. – 1998. – Т. 1, № 1. – С. 25-40.
10. Кононов И. *Социология и проблемы пространственной организации общества* / И. Кононов // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2004. – № 4. – С. 57-78.

11. Мой путь в социологию был непростым, отправной точкой была философия: интервью с В. Н. Ярской-Смирновой [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.socioprognoz.ru/files/File/2014/yarskay_v.pdf
12. Скок Н.С. Суб'єктивний час як чинник соціальної поведінки індивіда в умовах суспільних трансформацій: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 / Наталя Сергіївна Скок. – Донецьк, 2010. – 189 с.
13. Скок Н.С. Влияние субъективного времени на социальное поведение в контексте проблем доверия: украинская реальность [Электронный ресурс] / Н.С. Скок // Труды Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств. – 2015. – Т. 208, ч. 2. – С. 168-175. – Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-subektivnogo-vremeni-na-sotsialnoe-povedenie-v-kontekste-problem-doveriya-ukrainskaya-realnost>
14. Соколов А. В. Общая теория социальной коммуникации / А.В. Соколов. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2002. – 461 с.
15. Филиппов А.Ф. Социология пространства / А.Ф. Филиппов. – СПб.: «Владимир Даль», 2008. – 285 с.

REFERENCES:

1. Bahtin, M. M., 2000. Formy vremeni i hronotopa v romane. Jepos i roman [Forms of time and chronotope in the novel. Epic and romance]. Azbuka, St. Petersburg. (in Russian), 9–193.
2. Bachinin, V.A. Duhovnoe izmerenie vremeni i prostranstva [The spiritual dimension of time and space] (in Russian). Retrieved from URL <http://analitikaru.ru/2013/10/24/duhovnoe-izmerenie-vremeni-i-prostranstva-v-iskusstve/>
3. Giddens, Je., 2005. Ustroenie obshhestva: Oчерk teorii strukturacii [The inside of the society: Outline of the theory of structuring]. Akademicheskij Proekt, Moscow (in Russian).
4. Zinchenko, P., 2011. Cennosti v strukture soznaniya [Values in the structure of consciousness]. Voprosy filosofii. Centr gumanitarnykh tehnologij. (in Russian). Retrieved from URL <http://gtmarket.ru/laboratory/expertize/6612>.
5. Interv'yu s professorom V. N. Jarskoj [Interview with Professor V.N. Yarskaya]. Zhurnal sociologii i social'noj antropologii. VIII (1), 10–23 (in Russian). Retrieved from URL http://ecsocman.hse.ru/data/571/015/1220/002-Intervyu_s_Yarskoj.pdf.
6. Karimova, Z.Z., 1999. K voprosu o sociologicheskoy interpretacii M.M. Bahtina [On the question of sociological interpretation of Bakhtin, M.M.]. Dialog. Karnaval. Hronotop. 4 (in Russian). Retrieved from URL <http://nevmenandr.net/dkx/?y=1999&n=4&abs=KARIMOVA>.
7. Kemerov, V.E., 2007. Social'nyj honotrop kak problema integracii sovremenno obshhestvoznaniya [Social chonotrop as the problem of the modern social science's integration]. Nauchnyj ezhegodnik Instituta filosofii i prava UrO RAN. 7, 109-114 (in Russian). Retrieved from URL <http://www.ifp.uran.ru/files/publ/eshegodnik/2007/7.pdf>.
8. Kyskyn, O. M., 2006. Urbanystychnyj hronotop v postmodernis'komu romani [The urban chronotop in postmodern novel]: avtoref. kand. filol. nauk. Kyiv (in Ukrainian).
9. Kozlovskij, V. V., 1998. Utraty i obreteniya sociologii [The losses and gains of Sociology]. Zhurnal sociologii i social'noj antropologii. 1, 25-40 (in Russian).
10. Kononov, I., 2004. Sociologija i problemy prostranstvennoj organizacii obshhestva [Sociology and problems of the spatial organization of society]. Sociologija: teorija, metody, marketing. 4, 57–78 (in Russian).
11. Moj put' v sociologiju byl ne prostym, otpravnoj tochkoj byla filosofija [My way towards sociology was not easy, the starting point was the philosophy]: interv'ju s V. N. Jarskoj-Smirnovoj (in Russian). Retrieved from URL http://www.socioprognoz.ru/files/File/2014/yarskay_v.pdf
12. Skok, N.S., 2010. Sub'jektyvnyj chas jak chynnyk social'noi' povedinky indyvuda v umovah suspil'nyh transformacij [Subjective time as the factor of social behaviour of the individual in conditions of public transformations]: dys. ... kand. sociolog. nauk. Donetsk (in Ukrainian).
13. Skok, N. S., 2015. Vliyanie subjektivnogo vremeni na social'noe povedenie v kontekste problem doverija: ukrainskaja real'nost' [The influence of the subjective time on the social behavior in the context of trust problems: Ukrainian reality] Trudy SPbGUKI. 208 (2), 168–175 (in Russian). Retrieved from URL <http://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-subektivnogo-vremeni-na-sotsialnoe-povedenie-v-kontekste-problem-doveriya-ukrainskaya-realnost>
14. Sokolov, A. V., 2002. Obshhaja teorija social'noj kommunikacii [The general theory of social communication]. Publisher Mikhailov V.A., St. Petersburg (in Russian).
15. Filippov, A.F., 2008. Sociologija prostranstva [Sociology of space]. «Vladimir Dal», St. Petersburg (in Russian).